

ІНСТИТУТ ПОНЯТИХ – PRO ET CONTRA THE INSTITUTE OF NOTARY PUBLICS – PRO ET CONTRA

Софієв С.О., к.ю.н., Заслужений юрист України,
доцент кафедри кримінального права та процесу

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету
orcid.org/0009-0000-2414-6192

Теслицький А.А., аспірант кафедри кримінального права та процесу

Державний податковий університет
orcid.org/0000-0003-2789-8810

Фірскіна К.М., студентка

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету
orcid.org/0009-0000-2963-6326

У даній статті розглядається сутність та правова природа інституту понять у кримінальному процесі України. Зазначається, що поняття є важливим елементом забезпечення законності та об'єктивності слідчих дій, а їх участь спрямована на фіксацію процесуальних дій і запобігання можливим порушенням прав людини. Наголошується, що із розвитком технічних засобів фіксації виникають пропозиції щодо скасування інституту понять, однак більшість науковців підкреслюють необхідність його збереження як гарантії гласності та контролю за діями правоохоронців.

Акцентовується увага на тому, що в умовах сучасних технологій актуальним є питання щодо можливості заміни понять технічними засобами відеофіксації, однак наголошується на доцільності збереження цього інституту як важливого механізму забезпечення достовірності доказів. Особливу увагу приділено необхідності вдосконалення законодавчого регулювання щодо статусу понять та узгодження положень кримінального процесуального законодавства з європейськими стандартами справедливого судового розгляду.

У статті здійснюється комплексне дослідження сутності, функціонального призначення та правової природи інституту понять у кримінальному процесі України. Підкреслюється, що інститут понять історично формувався як елемент демократичного контролю за діяльністю органів досудового розслідування та покликаний забезпечувати прозорість, гласність і неупередженість під час проведення слідчих (розшукових) дій. На основі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства та наукових підходів українських правознавців розкривається значення понять як суб'єктів, що забезпечують фіксацію процесуальних дій та підсилюють гарантії дотримання прав і свобод людини.

Також статті аналізуються наукові позиції українських дослідників, які по-різному оцінюють доцільність існування понять, а також пропонуються шляхи реформування цього інституту. Підкреслюється також необхідність вироблення єдиного підходу до оцінки ролі понять у доказовому процесі з урахуванням сучасних вимог кримінального провадження та практики. Робиться висновок, що участь понять у слідчих діях повинна залишатися важливою гарантією дотримання прав громадян, але з одночасним удосконаленням нормативного регулювання та впровадженням нових технологічних рішень.

Ключові слова: поняття, кримінальний процес, слідчі дії, процесуальні гарантії, прозорість, реформа, законність, права людини.

This article examines the essence and legal nature of the institution of witnesses in the criminal process of Ukraine. It is noted that witnesses are an important element in ensuring the legality and objectivity of investigative actions, and their participation is aimed at recording procedural actions and preventing possible violations of human rights. It is noted that with the development of technical means of recording, proposals are emerging to abolish the institution of witnesses, however, most scholars emphasize the need to preserve it as a guarantee of publicity and control over the actions of law enforcement officers.

The article emphasizes that in the conditions of modern technologies, the issue of the possibility of replacing witnesses with technical means of video recording is relevant, however, the expediency of preserving this institution as an important mechanism for ensuring the reliability of evidence is emphasized. Special attention is paid to the need to improve legislative regulation regarding the status of witnesses and harmonization of the provisions of criminal procedural legislation with European standards of fair trial.

The article provides a comprehensive examination of the essence, functional purpose, and legal nature of the institution of attesting witnesses (ponyaty) in the criminal procedure of Ukraine. It is emphasized that this institution historically emerged as a mechanism of democratic oversight over the activities of investigative bodies and is intended to ensure transparency, openness, and impartiality during investigative actions. Based on an analysis of current criminal procedural legislation and the scholarly approaches of Ukrainian legal researchers, the study reveals the significance of attesting witnesses as participants who document procedural actions and strengthen guarantees of the protection of human rights and freedoms.

The article also examines the scholarly approaches of Ukrainian researchers who assess the expediency of maintaining the institution of attesting witnesses in different ways and proposes potential directions for its reform. It is also emphasized that there is a need to develop a unified approach to assessing the role of attesting witnesses in the evidentiary process, taking into account modern requirements of criminal proceedings and the case-law. The study concludes that the participation of attesting witnesses in investigative actions should remain an important safeguard for ensuring the protection of citizens' rights, while simultaneously improving the regulatory framework and introducing modern technological solutions.

Key words: concepts, criminal process, investigative actions, procedural guarantees, transparency, reform, legality, human rights.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування кримінального процесу України особливої актуальності набуває питання доцільності існування інституту понятних. Розвиток цифрових технологій, упровадження відеофіксації слідчих дій та прагнення до спрощення процесуальних процедур викликали дискусію серед науковців і практиків щодо необхідності збереження цього інституту. З одного боку, поняті традиційно розглядаються як гарантія законності та об'єктивності дій слідчого, забезпечення гласності та контролю за процесом фіксації доказів. З іншого боку їх участь часто носить формальний характер, що ставить під сумнів ефективність і доцільність їх залучення. Таким чином, постає потреба у комплексному дослідженні правової природи, ролі та значення понятних у кримінальному провадженні, а також у визначенні перспектив розвитку цього інституту з урахуванням сучасних технічних можливостей та європейських стандартів правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню цього важливого питання приділяли увагу: Ю. А. Азаров, О. Л. Булейко, П. Г. Назаренко, О. А. Струть, Л. В. Черчукіна, О. В. Хітрова, О. Ю. Хахуцяк та інші.

Невирішені раніше проблеми. Невирішені проблеми інституту понятних полягають у нечіткому законодавчому регулюванні їх прав і обов'язків, невизначених критеріях відбору та обмеженій правовій обізнаності учасників. Часто поняті виконують формальну роль, не можуть ефективно контролювати законність дій слідчого, а їх участь у НСРД обмежена. Відсутність стимулів і захисту, ризики фальсифікацій, сумнів у об'єктивності та поступова заміна технічними засобами створюють додаткові проблеми для ефективного функціонування цього інституту.

Метою статті є дослідження проблем та особливостей участі понятних у кримінальному процесі, аналіз їх прав та обов'язків, а також виявлення недоліків практичного застосування цього інституту. Стаття прагне показати, як ефективне використання понятних може забезпечити законність, об'єктивність і прозорість слідчих дій, та окреслити шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання цього механізму для підвищення якості кримінального провадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут участі понятних у здійсненні процесуальних дій, передбачених КПК України має світовий історичний досвід у законодавстві різних держав. Інститут понятних є однією з найдавніших форм громадського контролю у кримінальному судочинстві. Переважна більшість науковців пов'язують його виникнення та розвиток із здійсненням своєрідного «контролю» з боку громадськості за процесуальними діями компетентних органів, які реалізовували функцію розслідування кримінальних правопорушень у різні часи становлення державності.

Отже, поняті в українському законодавстві є сторонніми особами, яких залучають для участі у слідчих (розшукових) діях з метою засвідчення їхнього факту, змісту та результатів, а їх присутність забезпечує об'єктивність та прозорість цих дій. На жаль, на законодавчому рівні процесуальний статус понятного наразі не закріплений належним чином. Це в першу чергу стосується його прав та обов'язків як учасника кримінального провадження. У цьому сенсі важко не погодитися з думкою А. А. Котової про те, що кримінальний процесуальний закон замало присвятив уваги такому учаснику кримінального провадження, як поняті.

Основні положення щодо участі понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві викладені у п. 25 ч. 1 ст. 3; ч. 7 ст. 223 КПК України щодо визначення терміну «поняті» та вимог до проведення слідчих (розшукових) дій [1].

Так, у статті 3 КПК України визначено серед інших основних термінів Кодексу термін «поняті» у п. 25 вка-

заної статті, а саме йдеться про те, що поняті виступають у якості учасників кримінального провадження. Більш того, поняті є також учасниками судового провадження, хоча про це не вказано у п. 26 ст. 3 КПК. На практиці зустрічаються непоодинокі факти, коли під час судового провадження «понятних» допитують у якості свідків про обставини подій, пов'язаних із їх присутністю при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, спрямованих на фіксацію доказів, які компетентні органи збирають з метою викриття винної у вчиненні кримінального правопорушення особи. Так, згідно із ч. 7 ст. 223 КПК України поняті можуть бути допитані під час судового розгляду як свідки проведення відповідної слідчої (розшукової) дії [1].

Отже ми вбачаємо у даному випадку своєрідну «трансформацію» статусу понятних, котрих під час судового провадження допитують з метою уточнення деталей фіксації окремих слідчих (розшукових) дій, передбачених КПК України.

Що стосується вимог, передбачених ст. 223 КПК України, то норми цієї статті регулюють проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання або перевірку доказів у кримінальному провадженні які можуть підтвердити або спростувати факт вчинення кримінального правопорушення. Відповідно до ч. 7 цієї статті обов'язком прокурора або слідчого є запрошення не менше двох незаінтересованих осіб (понятних) для проведення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з екстумацією, слідчого експерименту, освідчування особи.

Законодавцем передбачено винятки обов'язкового залучення понятних у разі застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Слід зазначити, що перелік процесуальних дій, у яких можуть приймати участь поняті не є обмеженим – «Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне».

Ключовими словами тут виступають – «якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне», які свідчать про те, що саме ці суб'єкти кримінального провадження вирішують питання щодо «доцільності» участі понятних у процесуальних діях на свій розсуд. Іноді такий «суб'єктивний» фактор відіграє негативні наслідки. Поняття «доцільності» у контексті ст. 223 КПК України законодавцем не визначено. Слід зазначити, що з моменту залучення особи у якості понятного до проведення та фіксації слідчих (розшукових) дій вона набуває свого процесуального статусу і реалізує свою кримінально-процесуальну функцію.

На думку В. Вапнярчука під кримінально-процесуальними функціями, зазвичай, розуміють основні напрями процесуальної діяльності, у тому числі – функції сприяння здійсненню правосуддя, яку виконують такі суб'єкти, як свідок, експерт, понятій, перекладач, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник [2]. Ми поділяємо ці погляди щодо реалізації саме цієї функції одним із учасників кримінального провадження – понятим.

У результаті аналізу положень вказаної статті приходимо до висновку про те, що законодавцем передбачено коло слідчих (оперативних) дій участь у яких понятних є безумовно обов'язковою і цей обов'язок покладено на прокурора, слідчого. До цих учасників процесу потрібно додати ще дізнавача та працівників, які здійснюють розшукові дії. Отже у ч. 7 ст. 223 КПК України обов'язкове залучення понятних здійснюється вказаними особами у разі проведення наступних слідчих (розшукових) дій: для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з екстумацією, слідчого експерименту, освідчування особи.

Законодавцем також визначено кількість понятних, встановлюючи при цьому найменшу межу (не менше двох) та критерій, за яким потрібно їх залучати для фік-

сації проведення слідчих (розшукових) дій прокурором, слідчим, дізнавачем та особами, які проводять розшукові дії, – незаінтересованість. Цей критерій визначено як такий, що забороняє приналежність цього статусу – потерпілому, родичам підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого. Перелік близьких родичів та членів сім'ї визначений п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України [1]. Крім цього не можуть бути залученими у якості понять особи, заінтересовані в результатах кримінального розслідування. Вирішувати це питання знаходиться у компетенції прокурора, слідчого, дізнавача та особи, яка проводить розшукові дії. Залучення понять можливо у разі проведення огляду місця події за умов невідкладності (ч. 3 ст. 214 КПК України), що дозволяє проводити його фактично до моменту внесення відомостей до ЄРДР і початку кримінального провадження.

Слід також зазначити, що відповідно до вимог цієї статті такі слідчі дії, як обшук, або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понять незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Отже, законодавець передбачає випадки обов'язкової участі понять навіть у тому разі, коли паралельно відбувається застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Така непослідовність у розкритті на законодавчому рівні поняття «обов'язкової участі» понять породжує суттєве протиріччя у контексті правозастосування (реалізацію положень ч. 7 ст. 223 КПК України) [1]. Крім того, слід звернути увагу на те, що фіксація обшуку особи (чоловічої та жіночої статі) технічними засобами (наприклад відео фіксація) є некоректною з точки зору вимог ст. 307 Цивільного кодексу України у разі, коли фото, кіно-, теле- та відеозйомки відбуваються відкрито за згодою особи [3]. У разі здійснення такого заходу з боку компетентних органів, будуть суттєво порушені конституційні права і свободи особи, яку обшуковують саме у такий спосіб.

Законодавцем визначено коло осіб, які не можуть бути понятими. До них віднесено: потерпілого, родичів підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження.

На практиці виникають питання щодо залучення у якості понять – осіб із наявними фізичними вадами, які фактично унеможливають їх участь у фіксації слідчих (розшукових) дій. Фактор вікових обмежень також має значення для відповідності обмежувальному критерію участі понять у проведенні слідчих (розшукових) дій. Беззаперечною умовою для обмеження кола осіб, які можуть мати статус понятного є така, що визначає вік таких осіб. Звичайно, що залучення у якості понять неповнолітніх осіб повинно бути заборонено у тому сенсі, що неповнолітня особа не має належного життєвого досвіду, не здатна належним чином оцінювати обстановку та обов'язки понятного, більш того, її не можливо притягнути до кримінальної відповідальності за порушення кримінального закону під час здійснення обов'язків понятного щодо фіксації процесуальних дій.

Щодо визнання у якості понятного людини похилого віку, то це також тягне за собою низку негативних наслідків проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії за її участі, особливо у тих випадках, коли мова йде про стан здоров'я, який заважає об'єктивному фіксуванню процесу здійснення окремих слідчих (оперативних) дій – хронічні захворювання, які у значній мірі заважають виконанню обов'язкам понятного (наприклад поганий зір, слух і т. ін.). Вказане також стосується і до осіб із психічним розладом (різні форми психічного захворювання), що приводять особу до недієздатності.

Підсумовуючи викладене, можна прийти до висновку про те, що неосудна особа не може виконувати обов'язки понятного, а це означає, що вона не входить у коло осіб,

яких зобов'язаний залучити у якості понять прокурор, слідчий, дізнавач та особа, яка проводить розшукові дії на підставі ч. 7 ст. 223 КПК України.

На думку Ю. М. Грошового і В. Я. Тація не слід залучати у якості понять неповнолітніх, недієздатних або обмежено дієздатних; осіб, стан яких унеможливає реальне сприйняття процесуальних дій [4].

О. Х. Хахуцяк пропонує наступне визначення процесуального статусу понятного – це повнолітня фізична особа, яка добровільно залучається до проведення слідчої (розшукової) або процесуальної дії у кримінальному провадженні з метою засвідчення своїм підписом відповідальності записів у протоколі виконаних дій, за якими він спостерігав [5].

Слід звернути увагу на те, що у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією РФ проти України 24.02.2024 запроваджено воєнний стан. Вказані черезвичайні обставини безумовно вплинули на зміни у КПК України, в тому числі – до п. 2 ч. 7 ст. 223 та п. 3 ч. 1 ст. 615. Ці зміни відбулись на підставі прийняття Верховною Радою України Закону від 22.04.2022 № 220-IX (2) і якими в умовах воєнного стану дозволено проводити обшук або огляд чи жила чи іншого володіння особи, обшук особи за відсутності понять, але за умов, що унеможливають залучення понять або це пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя та здійснення фіксування слідчої дії доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису. Тобто, законодавцем тимчасово (виключно під час воєнного стану) обмежені зобов'язання прокурора, слідчого, дізнавача та особу, яка здійснює розшукові дії, стосовно обов'язкового залучення понять до проведення слідчих (розшукових) дій. Отже констатуємо, що ці зміни вирішили питання проведення в умовах воєнного стану окремих процесуальних дій, які безумовно є такими, що суттєво порушують права особи (наприклад, недоторканність житла чи іншого володіння особи, невтручання в приватне життя, недоторканність та ін) і дозволяють обмежити обов'язковість залучення понять [6].

У наукових колах тривають дискусії з приводу залучення понять до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених Главою 21 КПК України у разі, коли ці дії становлять державну таємницю, за розголошення якої передбачена кримінальна відповідальність за ст. 328 КК України, а також порушення законодавства про державну таємницю (ст. 212-2 КК України, а саме – ч.5 – порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці).

Оскільки державна таємниця містить в собі інформацію, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України, негласні слідчі (розшукові) дії, що містять у собі державну таємницю, включають: аудіо, відео контроль особи, спостереження за особою, місцем або річчю, аудіо, відео контроль місця, арешт, огляд виїмки кореспонденції, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем. Проведення цих заходів можливо на підставі ухвали слідчого судді. Негласні слідчі дії, що можуть містити державну таємницю, передбачені статтями 268 та 269 КПК України.

При проведенні НСРД має бути враховано положення Закону України «Про державну таємницю», особливо те, що стосується ч. 8 ст. 11, яка встановлює, що рішення про віднесення інформації до державної таємниці приймається державним експертом з питань таємниць. У свою чергу СБУ реєструє відповідне експертне рішення у спеціальному зводі відомостей, які становлять державну таємницю, як це передбачено ч.1 ст. 12 Закону та Наказом голови СБУ № 383 від 23.12.2020 р [7].

Слід зазначити, що крім цього питання стосовно проведення негласних слідчих (розшукових) дій регу-

люється Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 5, 8), а також відповідними інструкціями (Наказ Генерального прокурора України, МВС України, СБУ, адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України за №114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.12 «Про затвердження інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні») [8].

Отже приймати участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій мають не всі учасники кримінального провадження (п.25 ст. 3 КПК України) у тому числі – поняті. Для цього потрібно мати допуск та доступ до державної таємниці. Залучати понятіх слідчим та прокурором а також особою, яка здійснює розшукові дії проблематично.

Згідно ч. 1 та ч. 7 ст. 22 Закону України «Про державну таємницю» визначено, що залежно від ступеня секретності інформації встановлюються такі форми допуску до державної таємниці: форма 1 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно»; форма 2 – для роботи з секретною інформацією, що має ступені секретності «цілком таємно» та таємно; форма 3 – для роботи з секретною інформацією, що має ступінь секретності «таємно» [9].

Згідно з частиною першою ст. 20 Закону України «Про державну таємницю» державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації мають право проводити діяльність, пов'язану з державною таємницею, після надання їм спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею. Допуск до державної таємниці надається дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його в умовах своєї службової, виробничої наукової чи науково-технічної діяльності або навчання, органами СБУ після проведення їх перевірки [9].

П. 4.12 Інструкції передбачає те, що спеціаліст, який бере участь у дослідженні матеріалів про результати проведення негласної слідчої (розшукової) дії, таким чином, отримує доступ до державної таємниці (ст. 27 Закону України «Про державну таємницю»), повинен мати допуск до державної таємниці відповідної форми. Спеціаліст згідно із процесуальним статусом є учасником кримінального провадження (п.25 ст. 7 КПК України), але у разі залучення його до проведення негласних слідчих (розшукових) дій отримує доступ та допуску до державної таємниці, до понятій, який також має процесуальний статус учасника кримінального провадження згідно з чинним кримінальним процесуальним законом, не може бути залученим до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки на практиці не має такого доступу та допуску. Таким чином, можемо констатувати, що залучення компетентними органами понятіх до проведення фактично всіх негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених Главою 21 КПК України, не можливо.

Питання визначення прав та обов'язків понятіх завжди залишається до цього часу у фокусі наукових дискусій. Як не парадоксально, не зважаючи на те, що поняті є учасником кримінального провадження (на підставі п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України), тобто його статус визначений на законодавчому рівні, законодавцем внесено у текст статті 66 КПК України (Права та обов'язки свідка) невеличкий за змістом та обсягом перелік його прав та обов'язків, які зводяться до наступного: «Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятіх або стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведення процесуальної дії».

Тобто КПК України передбачає лише один єдиний обов'язок, який полягає у забороні розголошувати відомості

щодо проведення процесуальної дії. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування регулюється ст. 222 КПК України «Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування» в якій зазначається, що відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з письмового дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливими. Для цього вказані посадові особи попереджають осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування, у зв'язку з участю в ньому, про їх обов'язок не розголошувати такі відомості без дозволу прокурора або слідчого.

Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України. Ст. 66 КПК України регулює широкий спектр прав та обов'язків свідка у кримінальному процесі, але при цьому визначає для понятіх лише обов'язок не розголошувати відомості щодо проведення процесуальної дії, не згадуючи про його права та обов'язки, які мають інші учасники кримінального провадження перелік яких зазначено у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Про те, що законодавцем ігноруються права понятіх, фактично відбувається дискримінація його конституційних прав, свідчить той факт, що у статті 122 КПК України передбачено витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, тобто – компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять, яка встановлюється Кабінетом Міністрів України.

На понятіх, які мають такий же самий процесуальний статус учасника кримінального провадження ця правова норма не поширюється з невідомих причин. Більш того, при цьому порушуються конституційні права понятіх, такі як право на працю та деякі інші. Надання понятіху права на отримання оплати його участі у слідчих (розшукових) діях надало б йому певного стимулу до прийняття участі в кримінальному процесі у якості учасника кримінального провадження та сприяло б відповідному ставленню понятіх до виконання своїх прав та обов'язків. Наразі це набуває особливої актуальності під час дії воєнного стану, коли кожен із учасників кримінального провадження знаходиться під загрозою втрати здоров'я та життя.

Судова практика свідчить про те, що понятіх у разі необхідності його допиту у якості свідка у судовому провадженні фактично набуває на цій стадії процесуального статусу свідка і має вже права та обов'язки згідно із положеннями ст.66 КПК України, тобто відбувається своєрідна «трансформація» процесуального статусу понятіх. Отже фактично понятіх, маючи процесуальний статус, передбачений цією статтею, позбавлений прав та обов'язків, які йому потрібні для реалізації їх при здійсненні своїх функцій.

Логічним продовженням цього є те, що функції понятіх також не виписані законодавцем у контексті розуміння використання цього важливого інституту та визначення його основного завдання. З цього приводу виникає низка запитань стосовно законодавчого визначення понятіх та сутності інституту понятіх у вітчизняному законодавстві. У який спосіб понятіх повинен реалізовувати свою функцію – приймати участь у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій та фіксувати їх з метою об'єктивного та неупередженого підтвердження певних фактів та обставин? Що саме повинен робити понятіх стосовно реалізації своїх прав та обов'язків? Який обсяг прав та обов'язків повинен бути покладений на нього? Для чого взагалі повинна відбуватися ним фіксація проведення окремих слідчих (розшукових) дій та їх результатів та яка мета переслідується при цьому? Чи є реалізація процесуальної функції понятіх різновидом так званого «громадського контролю», хоча про це взагалі не згадується законодавцем? Саме з цього приводу наразі виникають проблемні

питання стосовно існування інституту понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Деякі вчені займають позицію щодо скасування інституту понятних, інші – навпаки відстоюють його існування.

О. Р. Михайленко висловлює думку щодо так званого «взаємного контролю» – одного учасника процесу (понятого) за поведінкою іншого (слідчого, дізнавача, прокурора). На його думку, «від участі понятних у слідчих діях не тільки слід відмовлятися, а навпаки, сферу їх участі в кримінальній справі необхідно розширювати» [10].

Позиція Тертишника В. М., Зеленського С. полягає у тому, що участь понятних у кримінальному процесі має на меті створення необхідних умов для об'єктивного та правдивого провадження слідчих (розшукових) дій, засвідчення та закріплення доказів та для забезпечення правдивості подій на стадії досудового розслідування [11, 12].

Ні поділяють такі погляди Є. Д. Лук'янчиков та Б. Є. Лук'янчиков, які займають протилежну позицію стосовно ролі інституту понятних у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Вони вважають, що поняті взагалі не здатні створювати якісь умови для правильного провадження слідчої дії та забезпечити законність її провадження [13]. Автори підтримують думку І. М. Бацько, який стверджує, що навіть якщо у разі встановлення понятими відхилення у законі під час проведення слідчих дій, можливості понятних відреагувати на це, ніякі, бо вони (поняті) не здатні цього зробити [14].

З метою аргументувати свою позицію Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б., стверджують про те, що «у більшості випадків особи, яких залучають для участі в слідчих діях як понятних, це люди не обізнані в діях слідчого, не знають процесуальних вимог, що пред'являються, до проведення, змісту і правил фіксації слідчих дій і в силу цього не можуть розрізнити законні дії слідчого та незаконні. Участь таких осіб у слідчій дії жодного мірою не може бути гарантією законності дій слідчого і не може перешкодити йому, якщо у нього такий намір виник, сфальсифікувати матеріали провадження».

З такими висновками ми можемо погодитись частково. Дійсно поняті у переважній більшості «не знають процесуальних вимог» і не можуть вплинути на протиправні дії слідчих, дізнавачів, компетентних осіб, які проводять розшукові дії. Вони (поняті) дійсно «не обізнані в діях слідчого, не знають процесуальних вимог, що пред'являються до проведення, змісту і правил фіксації слідчих дій», при цьому надіючись на роз'яснення закону саме слідчим, дізнавачем, компетентною особою, яка проводить розшукові дії. Саме ці представники компетентних органів, залучаючи понятних до участі у процесуальних діях, повинні роз'яснити права та обов'язки учасникам кримінального провадження у тому числі і понятим.

Але парадокс полягає у тому, що права та обов'язки понятого не передбачені законом, тобто на законодавчому рівні не вирішено дуже важливе питання щодо змісту його прав та обов'язків. У зв'язку з цим виникають чисельні запитання з цього приводу. Що конкретно повинен робити понятний у разі його залучення до участі у процесуальних діях? У який спосіб він повинен реалізовувати свої права та обов'язки (ураховуючи те, що наразі він позбавлений взагалі будь-яких прав та обов'язків виписаних у кримінальному процесуальному законі)? Чи повинні компетентні органи, залучаючи понятого, ознайомити з його правами та обов'язками як це відбувається з іншими учасниками кримінального провадження (про яких йдеться у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Отже, робити категоричні висновки щодо неможливості залучати у якості понятних осіб, які «необізнані в діях слідчого» зонайменше є некоректним як і ствердження про те, що вони (поняті) не можуть виступати гарантами законних дій компетентних органів під час проведення процесуальних дій, оскільки маючи певний обсяг прав

та обов'язків поняті здатні впливати на об'єктивність і законність фіксації процесу здійснення слідчих (розшукових) дій.

У разі виявлення будь-яких порушень (у тому числі і фальсифікації з боку компетентних органів) понятний, володіючи певним обсягом прав, може зафіксувати у протоколі свої міркування (заперечення) з цього приводу і йому не обов'язково мати для цього юридичну освіту для того, щоб давати оцінку неправомірної поведінці слідчого, дізнавача, прокурора та компетентної особи, яка проводить розшукові дії, бо це вже входить у компетенцію суду, у якому понятний може підтвердити свої покази у якості свідка і саме суд компетентний вирішити питання стосовно того, чи «законні або незаконні дії слідчого».

І. І. Брагінов аргументує підвищення ролі понятних у кримінальному процесуальному законі на прикладі змісту положення ст. 358 КПК України, згідно з яким учасники кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК) мають право просити суд вилучити з доказів документ, що викликає сумнів в його достовірності, походженні «Тут варто мати на увазі таке: якщо той чи інший документ подано стороною кримінального провадження як доказ і складено за участі понятних, але водночас було порушено порядок його виявлення, вилучення, оформлення протоколу тощо, то суд має право вилучити його з доказів» [15].

Деякі фахівці висувають пропозиції стосовно скасування інституту понятних взагалі на підставі присутності при проведенні слідчих дій адвоката та якщо здійснюється суцільний відеозапис (В. Т. Томін, Т. Г. Фоміна та ін.).

У якості доводів які висувають науковці наводяться наступні: інститут понятних можна замінити на процес відео фіксації слідчих (розшукових) дій оскільки «відеозапис має значно більшу об'єктивність, ступень деталізації та довго тривалість збереження фактичного матеріалу, а пам'ять понятого менш надійна ніж сучасні технічні засоби» [16].

З цими висновками можна погодитись частково, оскільки технічні засоби для фіксації окремих слідчих (розшукових) дій використовуються і при здійсненні участі понятних під час їх виконання, що передбачено законом, але окремі слідчі дії (огляд особи, обшук особи) мають відбуватися без відео фіксації цієї процедури, оскільки це порушує особисті права людини та громадянина на честь та гідність (наприклад, у разі порушення вимог ст. 307 Цивільного кодексу України).

Щодо «присутності адвоката» під час виконання слідчих (розшукових) дій, то по-перше: його участь не обов'язкова у тому разі, якщо він не запрошений до цього (переважна більшість кримінальних проваджень розслідується без участі захисника, а якщо він навіть і залучається на стадії оголошення про підозру його підзахисному чи на стадії судового провадження, що в кінцевому результаті позбавляє його прийняти участь у попередніх слідчих діях); по-друге: участь його у здійсненні комплексу заходів розшукового характеру а priori – не можлива.

Щодо вирішення проблемного питання, пов'язаного з так званою «випадковістю» залучення понятних, то воно наразі знаходиться у фокусі триваючих дискусій з цього приводу. Дійсно, залучити у якості понятого особу з дотриманням критерію «незаінтересованості» у випадках, коли оперативна обстановка вимагає протягом короткого часу вирішити це питання, дуже важко. Особливо це стосується отримання інформації (за короткий час) щодо інших критеріїв притаманних цьому учаснику кримінального провадження, а саме: осудна особа, вік та стан здоров'я (престарілі особи та особи із вадами, які унеможливають виконувати обов'язки понятого). Як свідчить практика, з'ясувати компетентним органам ці критерії за короткий час фактично не можливо і цей фактор негативно впливає на результати слідчих (розшукових) дій. Що стосується залучення понятних, які могли б мати відповідний доступ

та допуск до державній таємниці у разі їх залучення до проведення негласних слідчих (розшукових) дій (Глава 21 КПК України), то таких – одиниці.

У процесі дискусій, які відбуваються у наукових колах з цього приводу, наразі існують різноманітні підходи з метою вирішення цього питання. Частина фахівців пропонує заснувати відповідний реєстр осіб, яких можна залучати у якості понятих (на прикладі формування відповідного списку присяжних через місцеві органи самоврядування який затверджується на три роки). Поняті як і присяжні є представниками народу виконуючи при цьому функції властиві кожному з них. Слід зазначити, що на законодавчому рівні депутати Верховної Ради розглядали законопроект, що стосується прийняття Закону України «Про Державний реєстр присяжних» (Ю. Луценко, Ю. Тимошенко, І. Луценко), але це питання до цього часу так і не вирішено і вказані списки присяжних формуються як і раніше.

Особлива увага повинна бути звернута на характеристику їх особистих якостей, які повинні с прийняти до уваги органи місцевого самоврядування при формуванні державного реєстру понятих.

О. В. Баулін пропонує створення саме такого державного реєстру. На його думку цей реєстр повинен формуватися на підставі інформації органу досудового розслідування щодо відомостей про осіб, які залучалися у якості понятих [17].

Слід також звернути увагу на те, що свого часу до Верховної Ради України було внесено законопроект № 6454-1 «Про внесення до Кримінального процесуального кодексу України щодо дотримання розумних строків кримінального провадження» у якому автори запропонували заміну інституту понятих на відео фіксацію слідчих дій. Отже, на думку авторів законопроекту саме такі зміни будуть сприяти дотриманню розумних строків кримінального провадження, але при цьому жодного суттєвого аргументу на користь цих змін у пояснювальній записці наведено не було. Незрозумілим є пропозиція виключити участь понятих під час обшуку житла чи іншого володіння особи у той час, коли чинним законом передбачено окрім участі понятих у цій процесуальній дії ще і одночасного фіксування цієї слідчої дії за допомогою технічних засобів.

Головним управлінням після вивчення двох законопроектів зроблені наступні зауваження: обидва проекти фактично є тотожними, у проекті №10206 на відміну від законопроекту № 6454 пропонується зберегти інститут понятих і управління поділяє таку позицію повністю і вважає її правильною. Крім цього, Головне науково-експертне управління у своєму висновку (від 21.02.2022) навело обґрунтування своєї позиції наступним чином: «Застосування звуко- та відеозапису при здійсненні процесуальних дій дозволяє досягти високої точності і повноти фіксації показань, рухів і дій учасників, включаючи міміку і жестикуляцію з передачею не тільки змісту показань, але й інтонаційних особливостей, емоційного забарвлення, полегшує дослідження доказів і їх оцінку, створює у учасників «ефект присутності» при провадженні слідчої (розшукової) дії.

Однак, не всі відеореєстри мають достатні технічні можливості, щоб у повному обсязі охопити дії, які проводяться на місці події, та не завжди слідчі органи з усією відповідальністю ставляться до процесу збору матеріалів. А відтак, саме залучення понятих виступає гарантією правильного, безпосереднього та неупередженого сприйняття під час провадження слідчих дій обставин і фактів, які мають значення для кримінального провадження, їх

належного фіксування в процесуальних документах. Саме від показань понятого іноді залежить, буде особа засуджена чи виправдана. Участь понятого під час проведення слідчих дій не є простою формальністю.

Резюмуючи свій висновок (від 21.02.2022) експерти вважають, що під час конструювання відповідних змін до КПК слід враховувати, що участь понятих є гарантією правильного безпосереднього сприйняття при провадженні процесуальних дій обставин та фактів, що мають значення для кримінального провадження, їх належного фіксування у процесуальних документах. Крім того, це забезпечить надання суду достовірної інформації у випадку втрати, пошкодження, знищення аудіо чи відеозапису проведення процесуальної дії у кримінальному провадженні. Із такою експертною оцінкою важко не погодитись, тому ми підтримуємо її оскільки інститут понятих у вітчизняному законодавстві є гарантією захисту конституційних прав людини і громадянина і яскравим проявом публічності кримінального процесу, залучення громадськості для контролю за правоохоронними органами. Він (інститут) побудований на принципах верховенства права, законності, сприяє розвитку демократії у державі.

Інститут понятих, незважаючи на розвиток сучасних технологій та пропозиції щодо його скасування, залишається надзвичайно важливим елементом кримінального процесу. Його значення полягає не лише у формальному засвідченні процесуальних дій, а й у забезпеченні прозорості, законності та довіри суспільства до діяльності правоохоронних органів. Присутність понятих створює додаткову гарантію дотримання прав людини та забезпечує контроль громадськості за діями органів досудового розслідування.

Особливу цінність інституту понятих має в умовах, коли суспільство демонструє низький рівень довіри до правоохоронної системи. Саме поняті можуть виступати незалежними свідками, що підтверджують об'єктивність і правомірність проведених дій. Їхня участь дисциплінує слідчих і забезпечує більш відповідальне ставлення до кожного процесуального кроку.

Позиція на користь збереження інституту понятих ґрунтується на тому, що жодні технічні засоби, навіть найсучасніша відеофіксація не можуть повною мірою замінити людський фактор, тобто живе спостереження, оцінку поведінки учасників і можливість свідчити у суді. Камера фіксує лише зображення, тоді як поняті є носієм неупередженого людського судження. Це має особливе значення для забезпечення верховенства права та реалізації принципу змагальності сторін.

Безумовно, інститут понятих потребує вдосконалення, однак не скасування. Доцільним є створення механізмів підготовки громадян, які залучаються як поняті, щоб вони розуміли свої права та обов'язки, а також запровадження певних гарантій їх захисту. Варто також розглянути можливість формування відкритого реєстру осіб, які погодилися виконувати функції понятих, що підвищить рівень довіри та усуне випадковість їх залучення.

Отже, інститут понятих є важливою демократичною гарантією, спрямованою на забезпечення законності, відкритості та справедливості кримінального процесу. Його збереження відповідає інтересам суспільства, а вдосконалення правового регулювання лише посилить його ефективність. В умовах реформування кримінального законодавства України саме поняті залишаються одним із реальних механізмів контролю за дотриманням прав людини та принципу справедливості під час здійснення правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.02.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
2. В. Вапнярчук. Суб'єкти кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. №1 (76), 2014.

3. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
4. Грошовий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц. Право. Харків, 2013. 824 с.
5. Хахуцяк О.Ю. Статус понятого у кримінальному провадженні *Юридична наука*. 2015. №4 С. 154-160 URL: http://nbuv.ua/UJRN/jnn_2015_4_17 (дата звернення: 19.11.2025 р.).
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України № 2201-IX від 14.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
7. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Центрального управління Служби безпеки України № 383 від 23.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
8. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ ГПУ, МВС, СБУ, АПСУ, МФУ, МЮУ № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
9. Про державну таємницю: Закон України № 3855-XII від 21.01.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 19.11.2025 р.).
10. Михайленко О.Р. Розслідування злочинів: законність та забезпечення прав громадян. Київ. Хрінком Інтер, 1999, 448 с.
11. Тertiшник В.М. Кримінальний процес України: підручник 7-ме вид. доповн. І перероб. Київ. Алеута. 2017 р. 840с.
12. Зеленський С. Інститут понятых в світлі сучасних проблем протидії кримінальним правопорушенням на де окупованих територіях. Протидія кримінальним правопорушенням на де окупованих територіях: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Кропивницький, 27 жовтня 2023 року).
13. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Унормування інституту понятых у чинному КПК України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024.
14. Бацько І.М. Процесуальні правила, що регулюють джерела доказів, слід удосконалити. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ* 1997 №1.С.113-115.
15. Брагінов І. І. Участь і роль понятых у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2015. №4 (4). С. 210-215. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4\(4\)_38/](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4(4)_38/) (дата звернення: 19.11.2025 р.).
16. Аладочкин Д.П., Фоміна Т.Г., Щодо доцільності участі понятого під час кримінального провадження у сучасних реаліях. Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків. 2018.
17. Баулін О.В. Актуальні питання інституту понятых в Україні. Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. Конф. (Київ. 28 трав. 2021) / редкол. В.В. Черней. С.Д. Гусарев. С.С. Чернявський та ін./ Київ 6 Нац. Академія внутр. справ, 2021. С. 66-69.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025
 Дата публікації: 30.12.2025